

प्रकरण तिसरे

राशिवडे येथील धनगर स्त्रिया : त्यांची सामाजिक-आर्थिक

पार्श्वभूमी

प्रकरण तिसरे

राशिवडे येथील धनगर स्त्रिया : त्यांची सामाजिक-आर्थिक

पार्श्वभूमी

प्रस्तावना :

या प्रकरणामध्ये आपण निवडलेल्या नमुन्यातील १०० उत्तरदात्याकडून मुलाखत अनुसूचीच्या सहाय्याने संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे त्यांची सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमी लक्षात घेणार आहोत . तसेच त्यांच्या कामाचे स्वरूप कसे आहे हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत .

या प्रकरणामध्ये दोन विभागानुसार वर्गीकरण केले आहे . पहिल्या विभागात सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीचे स्पष्टीकरण केले आहे . दुसऱ्या विभागात उत्तरदात्यांच्या कामाचे स्वरूप याचे विवेचन केले आहे . सुरुवातीस आपण अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुन्यातील स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक पार्श्वभूमीचा परिचय करून घेऊ .

विभाग पहिला

उत्तरदात्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी :

उत्तरदात्याची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी या विभागात मुलाखत अनुसूचीच्या सहाय्याने उत्तरदात्याचे वय, शिक्षण, धर्म, व्यवसाय, वैवाहिक दर्जा, कुटुंबाचा प्रकार, कुटुंबाचे आकारमान, उत्तरदात्यांच्या पतीचे शिक्षण, उत्तरदात्यांच्या पतीचे व्यवसाय, कुटुंबाचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न, घराचा प्रकार, घराच्या खोल्या, वीजेची सोय, पाणी मिळण्याचे स्रोत, मुलांचे शिक्षण, आरोग्याची प्राथमिक काळजी, दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड, कर्ज घेतले आहे का? जमीन, शेतमजुरी इ . माहिती संकलीत करण्यात आली . संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करून उत्तरदात्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीचे वर्णन खाली दिले आहे .

३.१.१ वय :

सारणीक्रमांक ३.१.१ मध्ये उत्तरदात्यांचे वयोगटानुसार वर्गीकरण स्पष्ट केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.१

उत्तरदात्यांचे वयोगटानुसार वर्गीकरण

अ.न.	वयोगट	वारंवारिता	टक्केवारी
१	२० ते २५	३१	३१ %
२	२६ ते ३०	२१	२१ %
३	३१ ते ४५	३५	३५ %
४	४६ ते ५५	१३	१३ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्टपणे दिसून येते की लोकर कातणाच्या धनगर स्त्रियांमध्ये ३१ ते ४५ या वयोगटातील स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे (३५%) इतके आहे . ४६ ते ५५ या वयोगटातील स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे १३% इतके आहे . तसेच तरूण वयोगटातील स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे २० ते २५ वयोगटातील ३१% आणि २६ ते ३० वयोगटातील महिलांचे प्रमाण २१% इतके आहे .

तरूण आणि वृद्ध स्त्रियांच्या तुलनेत प्रौढ वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे हे वरील सारणीवरून सूचित होते .

३.१.२ शिक्षण :

सारणी क्रमांक ३.१.२ मध्ये उत्तरदात्यांच्या शैक्षणिक दर्जानुसार वर्गीकरण स्पष्ट केले आहे .

सारणी क्र. ३.१.२

उत्तरदात्यांचे शैक्षणिक दर्जानुसार वर्गीकरण

अ.न.	शैक्षणिक पात्रता	वारंवारिता	टक्केवारी
१	अशिक्षित	७२	७२ %
२	प्राथमिक	२२	२२ %
३	माध्यमिक	५	५ %
४	उच्च माध्यमिक	१	१ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की उत्तरदात्यामध्ये अशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ७२% इतके आहे . त्यानंतर अनुक्रमे प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण २२%, माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण फक्त ५% इतके आहे तर उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रीचे प्रमाण फक्त १% च आहे असे दिसून आले .

ग्रामीण भागात शिक्षणाचे प्रमाण सध्या वाढत आहे .अनेक सोयी-सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे तसेच शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे स्त्रियांचा शिक्षण घेण्याकडे कल झुकलेला आहे . पण वरील सारणी पहाता बहुसंख्य उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये अशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे . पूर्वी शिक्षणाची पाळेमुळे पूर्ण ग्रामीण भागात एवढी खोलवर रुजली नव्हती . परंतु सद्यस्थितीतही धनगर स्त्रियांमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या किंवा शिक्षणाविषयी जागरूक असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रिया दिसून आल्या नाहीत . मुलाखती घेताना १०० महिलामध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणारी फक्त १ स्त्री निर्दर्शनास आली .

अजूनही धनगर कुटुंबामध्ये बहुसंख्य स्त्रियांचे विवाह लहान वयात होत असल्यामुळे शिक्षण सोडून द्यावे लागते . धनगर स्त्रियांमध्ये अज्ञान किंवा पारंपरिक रूढी परंपरा असल्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे . त्यामुळे पिढ्यानपिढ्या चाललेल्या या परंपरामुळे त्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या आहेत धनगर स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अगदी अत्यल्प आहे हे वरील सारणीवरून स्पष्ट होते .

३.१.३ धर्म :

राशिवडे येथील सर्व उत्तरदात्या स्त्रिया या हिंदू धनगर या धर्मातील आहेत .

३.१.४ व्यवसाय :

राशिवडे येथील सर्व उत्तरदात्या स्त्रियांचा प्रमुख व्यवसाय लोकर कातणे हा आहे .

३.१.५ वैवाहीक दर्जा :

सारणी क्र.३.१.५ मध्ये उत्तरदात्यांचे वैवाहीक दर्जानुसार वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.५

उत्तरदात्यांचे वैवाहिक दर्जानुसार वर्गीकरण

अ.न.	वैवाहिक दर्जा	वारंवारिता	टक्केवारी
१	विवाहीत	९४	९४ %
२	विधवा	६	६ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये विवाहीत स्त्रियांचे प्रमाण ९४% इतके आहे .

विवाहीत स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे हे वरील सारणीवरून स्पष्ट होते .

३.१.६ कुटुंबाचा प्रकार :

सारणी क्रमांक ३.१.६ मध्ये उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.६

उत्तरदात्यांचे कुटुंबाच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण

अ.न.	कुटुंबाचा प्रकार	वारंवारिता	टक्केवारी
१	संयुक्त कुटुंब	५६	५६ %
२	विभक्त	४४	४४ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट दिसून येते की संयुक्त कुटुंबाची पार्श्वभूमी असलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५६% इतके आहे . तर विभक्त कुटुंबपद्धती असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ४४% इतके आहे .

ग्रामीण भागामध्ये कुटुंबाच्या संरचनेमध्ये बदल घडून येत आहे . म्हणजेच विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे . शिक्षण, वाढत जाणारी वैयक्तिक जोपासनेची वृत्ती, शहरांचा प्रभाव, व्यक्तीगत विकासाचा दृष्टिकोन, दळणवळणाच्या साधनांची

उपलब्धता, बदलता आधुनिक वैचारिक प्रवाह इ.कारणामुळे ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंबपद्धती मोडकळीस येऊन विभक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात येत आहे .

एकीकडे संयुक्त कुटुंबपद्धती मोडकळीस येत आहे .मात्र राशिवडे येथे मुलाखतीदरम्यान असे निदर्शनास आले की सर्वाधिक उत्तरदात्या स्त्रियांना संयुक्त कुटुंबाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे . ही बाब उल्लेखनीय आहे .उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा प्रभाव अधिक पडलेला आहे, असे दिसून आले .

जुन्या रूढी परंपरेनुसार संयुक्त कुटुंबपद्धती असावी, पतीचे भटके जीवन असल्यामुळे, शेळ्यामेंढ्याचा व्यवसाय, तसेच अशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण अधिक असल्याने त्यांच्यामध्ये सामुहिक जाणिवेचा प्रभाव अधिक आहे . या कारणामुळे उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामध्ये संयुक्त कुटुंबपद्धती अधिक प्रमाणात अस्तित्वात आहे . असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.१.७ कुटुंबाचे आकारमान :

सारणी क्रमांक ३.१.७ मध्ये उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाच्या आकारमानानुसार वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.७

उत्तरदात्यांचे कुटुंबाच्या आकारमानानुसार वर्गीकरण

अ.न.	कुटुंबाचा आकारमान	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१ ते ५	४५	४५ %
२	६ ते १०	५२	५२ %
३	११ हून अधिक	३	३ %
	एकूण	१००	१०० %

सारणीक्रमांक ३.१.७ मध्ये उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या संख्येवरून वर्गीकरण करण्यात आले आहे . सदर वर्गीकरण करताना १ ते ५ सदस्यसंख्या असणाऱ्या कुटुंबाला लहान कुटुंब असे म्हटले आहे . ६ ते १० सदस्य संख्या असणाऱ्या कुटुंबाला मध्यम कुटुंब असे म्हटले आहे . तर ११ हून अधिक सदस्यसंख्या असणाऱ्या कुटुंबाला मोठे कुटुंब असे संबोधण्यात आले आहे .

वरील सारणीवरून स्पष्ट दिसून येते की सर्वाधिक म्हणजे ५२% उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा आकार मध्यम आहे. त्यानंतर अनुक्रमे ४५% उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा आकार लहान तर ३% उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याचे निदर्शनास आले.

म्हणजेच उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबाच्या संरचनेमध्ये फारसा बदल झालेला दिसून येत नाही. संयुक्त कुटुंबपद्धती इथे अधिक रूढ झाली आहे असा कल प्रस्तुत अभ्यासात दिसून आला आहे.

उत्तरदात्यामध्ये संयुक्त कुटुंबाची पार्श्वभूमी लाभलेले उत्तरदाते अधिक प्रमाणात असल्याने मध्यम आकाराच्या कुटुंबाचे प्रमाण अधिक आहे. सर्वसाधारणपणे उत्तरदात्या स्त्रियामध्ये कुटुंब नियोजनाचा अभाव, मुलगा हवा ही अपेक्षा, शिक्षणाचा अभाव असल्याने अज्ञानपणा, जुन्या रूढी परंपराचा, धर्माचा अधिक प्रभाव या कारणामुळे उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा आकार मर्यादीत नाही.

मर्यादित कुटुंबाचा आकार असणारे प्रमाण कमी आहे. असा निष्कर्ष वरील सारणीवरून काढता येईल.

३.१.८ उत्तरदात्या पतीचे शिक्षण :

सारणी क्रमांक ३.१.८ मध्ये उत्तरदात्यांच्या पतींच्या शिक्षणानुसार वर्गीकरण स्पष्ट केले आहे.

सारणी क्रमांक ३.१.८ उत्तरदात्यांच्या पतींच्या शैक्षणिक दर्जानुसार वर्गीकरण

अ.न.	शैक्षणिक पात्रता	वारंवारिता	टक्केवारी
१	अशिक्षित	७३	७३ %
२	प्राथमिक	८	१० %
३	माध्यमिक	१२	१२ %
४	उच्च माध्यमिक	१	१ %
५	-	६	६%
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की उत्तरदात्यांच्या अशिक्षित असणाऱ्या पतीचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ७३% इतके आहे. त्यानंतर अनुक्रमे प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या

उत्तरदात्या पतीचे शिक्षण ८%, माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्या पतीचे शिक्षण १२% इतके आहे तर उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या उत्तरदात्या पतींच्या शिक्षणाचे प्रमाण १% इतके आहे .

उत्तरदात्या पतीचा मुख्य व्यवसाय शेळ्या-मेंढ्या पालन हा असल्याने त्यांना अनेक ठिकणी सतत भटकंती करावी लागते . त्यामुळे शिक्षण न घेता किंवा शिक्षण अर्धवट सोडून आपल्या शेळ्यामेंढ्या पालन या व्यवसायात ते गुंतलेले आहेत . शिक्षणाबद्दल त्यांच्या मनामध्ये अजूनही आस्था नाही किंवा शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजलेले नाही असे दिसून आले . शिक्षणाअभावी त्यांच्यामध्ये मागासलेपणा, जुन्या रूढी परंपराचा प्रभाव, धर्माविषयी आस्था, अंधश्रद्धा, न बदलण्याची वृत्ती निदर्शनास आली .

वरील सारणीवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की, बहुतांशी उत्तरदात्यांचे पती अशिक्षित आहेत . त्यामुळे उत्तरदात्यांचे जीवन देखील मर्यादित स्वरूपाचे राहिले आहे . म्हणजेच आपले काम आणि जीवन यात त्या गुंतलेल्या आहेत .

३.१.९ उत्तरदात्यांच्या पतीचे व्यवसाय :

सारणी क्रमांक ३.१.९ मध्ये उत्तरदात्यांच्या पतीच्या व्यवसायानुसार वर्गीकरण स्पष्ट केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.९

उत्तरदात्यांच्या पतीच्या व्यवसायानुसार वर्गीकरण

अ.न.	व्यवसाय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	शेळ्यामेंढ्यापालन	८५	८५ %
२	मोलमजूरी करणे	१	१ %
३	शेती	१	१ %
४	नोकरी	५	५ %
५	इतर	२	२ %
६	-	६	६ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की बहुतांशी उत्तरदात्या पतींचा व्यवसाय शेळ्यामेंढ्या पालन हा आहे . शेळ्यामेंढ्या पालन या व्यवसायाचे प्रमाण ८५% इतके आहे .

त्यानंतर अनुक्रमे उत्तरदात्या पतीचे मोलमजुरी करण्याचे प्रमाण १%, शेती करणारे १%, नोकरी करणाऱ्या पतीचे प्रमाण ५% आणि इतर काम करणाऱ्यांचे प्रमाण २ % इतके आहे .

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या पतीचा प्रमुख व्यवसाय शेळ्यामॅढ्या पालन आहे असे दिसून आले . अगदी पूर्वीपासून ते आजतागायत शेळ्या-मॅढ्या पालन या व्यवसायाशी ते निगडीत आहेत . पिढ्यानपिढ्या हाच व्यवसाय करत असल्याने त्यांच्यामध्ये इतर व्यवसाय किंवा नोकरी करण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे . कुटुंबातील मुलांनादेखील शिक्षण बंद करून आपल्या पालकासोबत या व्यवसायात भटकंती करावी लागते . त्यामुळे शिक्षण घेऊन नोकरी केली असती हा विचार त्यांच्या मनामध्ये दिसून येत नाही . आणखी एक बाब उल्लेखनीय वाटते ती म्हणजे 'शिकून कुठं नोकऱ्या आहेत किंवा शाळा शिकून काय उपयोग' असे विचारप्रवाह त्यांच्यामध्ये दिसून आले .

या व्यवसायात हालअपेष्टा, कष्ट, कुटुंबापासून दूर राहणे असे असले तरी उत्तरदात्या पतींच्या व्यवसायामध्ये शेळ्या-मॅढ्या पालन या व्यवसायाला अजूनही तितकेच महत्त्व आहे . किंवा परंपरागत व्यवसायात बदल झालेला नाही . इतर व्यवसाय किंवा नोकरी करणाऱ्या उत्तरदात्या पतीचे प्रमाण कमी आहे . असे वरील सारणीवरून निदर्शनास येते .

३.१.१० घराचा प्रकार :

सारणी क्रमांक ३.१.१० मध्ये उत्तरदात्यांच्या घराच्या प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले आहे .

**सारणी क्रमांक ३.१.१०
उत्तरदात्यांच्या घराच्या प्रकारांचे वर्गीकरण**

अ.न.	घराचा प्रकार	वारंवारिता	टक्केवारी
१	कच्चे घर	६६	६६ %
२	पक्के घर	३४	३४ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की सर्वाधिक म्हणजे ६६% उत्तरदात्यांचे कच्चे घर आहे तर पक्के घर असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ३४% इतके आहे .

पूर्वीपासून रहात असलेल्या कच्च्या घराचे स्वरूप आजतागायत तसेच आहे . बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांचे घर कच्च्या स्वरूपाचे आहे . अलिकडे काही वर्षात पक्की घरे बांधली आहेत अशा पक्क्या घरामध्ये ३४% उत्तरदात्या स्त्रिया रहात आहेत, असे मुलाखतीदरम्यान आढळून आले .

अजूनही उत्तरदात्यांच्या घराच्या प्रकारामध्ये कच्च्या घराचा प्रकार अधिक दिसून येतो असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.१.११ घराच्या खोल्या :

सारणी क्रमांक ३.१.११ मध्ये उत्तरदात्यांच्या घराच्या खोल्या किती आहेत याचे वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्रमांक ३.१.११

उत्तरदात्यांच्या घराच्या खोल्यांचे वर्गीकरण

अ.न.	घराच्या खोल्या	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१ खोली	१७	१७ %
२	२ खोल्या	२७	२७ %
३	३ खोल्या	४७	४७ %
४	४ खोल्या	९	९ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की घराच्या ३ खोल्या असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक म्हणजे ४७% इतके प्रमाण आहे . ४ खोल्या असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ९% इतके आहे त्यानंतर अनुक्रमे २ खोल्या असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण २७% इतके तर १ खोली असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण १७% इतके आहे .

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबाचे आकारमान पहाता किंवा उत्तरदात्या कुटुंबाच्या प्रकारपैकी संयुक्त कुटुंबाची रचना असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण अधिक आहे असे दिसून आले आहे . त्यामानाने उत्तरदात्या स्त्रियांच्या घराच्या खोल्या कमी आहेत असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.१.१२ विजेची सोय :

मुलाखतीदरम्यान उत्तरदात्या स्त्रियांशी संवाद साधताना घरी विजेची सोय आहे का ? असा प्रश्न विचारला असता असे निदर्शनास आले की ९६% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या घरी विजेची सोय आहे तर ४% उत्तरदात्यांच्या घरी विजेची सोय नाही . यावरून असे म्हणता येईल की बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या घरी विजेची सोय आहे .

३.१.१३ पाणी मिळण्याचे स्रोत :

पाणी मिळण्याचे स्रोत कोणते आहेत ? असा प्रश्न उत्तरदात्या स्त्रियांना विचारला असता मिळालेल्या माहितीवरून असे दिसून आले की नळापासून पाणी घेणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ९०% इतके आहे . ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांकडे नळाची सोय नाही, अशा उत्तरदात्या स्त्रिया इतरांच्या नळातून पाणी घेतात . अशा उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ९% इतके आहे . बोअरवेलपासून पाणी घेणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रींचे प्रमाण १% इतके आहे .

पाण्याची उपलब्धता किंवा सोय बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियापर्यंत पोहचलेली आहे . असे म्हणता येईल .

३.१.१४ मुलांना शाळेत पाठवता का? आणि न पाठवण्याची कारणे

सारणी क्रमांक ३.१.१४ मध्ये उत्तरदात्या मुलांना शाळेत पाठवतात का ? आणि न पाठवण्याची कारणे याचे वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्र. ३.१.१४

मुलांना शाळेत पाठवतात का? आणि न पाठवण्याच्या कारणाचे वर्गीकरण

मुलांना शाळेत पाठवता का	शाळेत न पाठवण्याची कारणे					एकूण
	गरीबी	मेंढपाळामध्ये जाव लागत	घरकामामध्ये मदत करावी लागते	शाळा शिकून काय उपयोग	जातात	
होय	०	०	०	०	५१	५१
नाही	०	१९	६	१	०	२६
५ ते १०	२	१५	३	३	०	२३
एकूण	२	३४	९	४	५१	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की जवळजवळ निम्या उत्तरदात्या स्त्रिया आपल्या मुलांना शाळेत पाठवतात, १/४ उत्तरदात्या स्त्रिया आपल्या मुलांना शाळेत पाठवत नाहीत तर २३ उत्तरदात्या स्त्रियांनी आपल्या मुलांना ५ ते १० वी पर्यंत शिकवलेले आहे. गरीबी, मेंढपाळामध्ये जाव लागत, घरकामामध्ये मदत करावी लागते, शाळा शिकून काय उपयोग इ. शाळेत न पाठवण्याची कारणे आहेत.

जर मागील कालखंडाचा विचार करता ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण पोहचले नव्हते किंवा शिक्षणाचे महत्त्व समजले नव्हते. साहजिकच त्यामुळे शिक्षण घेण्याकडे कल कोणाचा दिसून येत नव्हता, ही आश्चर्यकारक बाब नाही. आजच्या २१ व्या शतकाचा विचार केला असता शिक्षणाची पाळेमुळे ग्रामीण भागात खोलवर रूजलेली असताना, शिक्षणाचा प्रसार होऊन देखील मुलाखती दरम्यान असे निदर्शनास आले की फक्त ५१ उत्तरदात्या स्त्रिया आपल्या मुलांना शाळेत पाठवतात ही उल्लेखनीय बाब आहे.

राशिवडे गावात प्राथमिक स्तरावर कुमार विद्या मंदिर राशिवडे, कन्या विद्या मंदिर राशिवडे या शाळेत आहेत तर माध्यमिक स्तरावर श्री नागेश्वर हायस्कूल आहे. या शाळेतील शिक्षक शिकवताना कोणताही भेदभाव करत नाहीत. सर्व विद्यार्थ्यांशी समप्रमाणात

संबंध ठेवतात.पण प्रामुख्याने धनगर कुटुंबामध्ये शिक्षणाविषयाची आस्था फारशी निर्माण झालेली नाही. त्यामुळे शिक्षकांचाही फारसा प्रभाव धनगर मुला-मुलीवर पडत नाही.

उत्तरदात्या पतींचा शेळ्या-मेंढ्यापालन हा प्रमुख व्यवसाय असल्याने मुलं थोडीशी मोठी झाली की त्यांना आपल्या पालकासोबत शेळ्या-मेंढ्या पालनासाठी भटकंती करावी लागते पिढ्यानपिढ्या असे चित्र दिसून येथे घर कामासाठी आणि घरातील लहान भावडांना घेण्यासाठी मुलींचे शिक्षण बंद केले आहे.

एका उत्तरदात्या स्त्रीने आपल्या मुलांना सांभाळण्यासाठी आपल्या मोठ्या मुलीचे शिक्षण बंद केले होते, मूलं मोठी झाल्यानंतर त्या मुलीला वयाच्या ११ व्या वर्षी शाळेत पहिलीला घातल. म्हणजेच उत्तरदात्या स्त्रियांना परंपरागत व्यवसाय आणि काम यामध्ये मुलाच्या शिक्षणाबाबत तडजोड करावी लागते.

वरील सारणीवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की उत्तरदात्या स्त्रियांचे आपल्या मुलांना शाळेत पाठवण्याचे प्रमाण अद्यापही कमी आहे.

३.१.१५ आरोग्याची प्राथमिक काळजी :

सारणी क्र.३.१.१५ मध्ये उत्तरदात्या आरोग्याची प्राथमिक काळजी कशी घेतात याचे वर्गीकरण केले आहे.

सारणी क्र.३.१.१५ आरोग्याची प्राथमिक काळजी

अ.न.	आरोग्याची प्राथमिक काळजी	वारंवारिता	टक्केवारी
१	देवाला कौल लावणे	३	३ %
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाणे	९७	९७ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की आरोग्याची प्राथमिक काळजी घेण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाण्याचे उत्तरदात्याचे प्रमाण ९७% इतके आहे. तर ३% उत्तरदात्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी देवाला कौल लावतात.

प्राथमिक आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे जाण्याचे जे प्रमाण आहे ही उल्लेखनीय बाब आहे. फक्त ३% उत्तरदात्या कोणताही शारीरिक किंवा मानसिक त्रास होत असेल तर त्या देवाला कौल लावतात. म्हणजेच देव हा आजार बरा करेल अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

मुलाखत घेण्यापूर्वी बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया या आरोग्याची प्राथमिक काळजी घेण्यासाठी देवऋषीकडे जाणे, नशीबावर विश्वास ठेवणे, देवाला कौल लावणे असे प्रकार अवलंबित असतील असा दृष्टिकोन होता. पण प्रत्यक्ष मुलाखत घेतेवेळी असे आढळून आले की आरोग्यची प्राथमिक काळजी घेण्यासंदर्भात उत्तरदात्या प्राथमिक आरोग्यकेंद्रात जातात. पण त्याचबरोबर दुसरा उपाय म्हणून देवाला कौल लावला जातो तसेच देवऋषीकडेही जातात. कारण धनगर उत्तरदात्या स्त्रियावर विरोधा देवतेचा प्रचंड पगडा आहे असे दिसून आले.

उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये आरोग्याची काळजी घेण्यासंदर्भात प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाण्याइतपत जागरूकता निर्माण झाली आहे. ही लक्षणीय बाब आहे. तरीदेखील देवावरती त्यांची तितकीच श्रद्धा आहे.

३.१.१६ दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड :

सारणी क्रमांक ३.१.१६ मध्ये उत्तरदात्यांकडे दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड आहे की नाही यासंबंधीची माहिती संकलित केली. सदर माहिती सारणी क्र. ३.१.१६ मध्ये वर्गीकृत केली आहे.

सारणी क्र. ३.१.१६

दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड

अ.न.	दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड	वारंवारिता	टक्केवारी
१	आहे	४५	४५ %
२	नाही	५५	५५ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड नसणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ५५% इतके आहे. तर दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ४५% इतके आहे.

मुलाखती दरम्यान उत्तरदात्याशी संवाद साधताना काही उत्तरदात्या स्त्रिया अभ्यासातून आम्हाला दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड मिळेल का? असा प्रश्न विचारत होत्या. यावरून अस लक्षात आलं की काही उत्तरदात्या स्त्रियांना दारिद्र्यरेषेखालील कार्डची आवश्यकता आहे. पण असेही निदर्शनास आले की ५ ते ६ कुटुंबामध्ये दारिद्र्यरेषेखालील कार्डची आवश्यकता नसतानादेखील त्यांच्याकडे दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड आहे.

४५% उत्तरदात्या स्त्रियांनी दारिद्र्यरेषेखालील कार्डचा लाभ घेतलेला आहे असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल.

३.१.१७ वार्षिक उत्पन्न आणि कर्जाची गरज :

सारणी क्र. ३.१.१७ मध्ये उत्तरदात्या स्त्रियांचे वार्षिक उत्पन्न किती आहे आणि त्यांच्या कुटुंबांना कर्जाची गरज वाटते का? याविषयीचे वर्गीकरण केले आहे.

सारणी क्र. ३.१.१७

वार्षिक उत्पन्न आणि कर्जाची गरज

अ.न.	वार्षिक उत्पन्न (रु)	कर्जाची गरज		एकूण
		होय	नाही	
१	१०,००० ते १५,०००	२५(६४.१०)	१४(३५.९०)	३९
२	१५,००१ ते २०,०००	५(४१.६७)	७(५८.३३)	१२
३	२०,००१ ते २५,०००	१३(४०.६३)	१९(५९.३७)	३२
४	२५,००१ हून अधिक	१(५.८९)	१६(९४.११)	१७
		४४	५६	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न कमी आहे त्यांना कर्ज घेण्याची गरज अधिक वाटते तर वार्षिक उत्पन्न बऱ्यापैकी आहे अशा उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबांना कर्ज घेण्याची गरज कमी भासते असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल.

३.१.१८ कर्ज घेण्याचे कारण :

कुटुंबामध्ये कर्ज का घेतले आहे ? असा प्रश्न उत्तरदात्या स्त्रियांना विचारला असता मिळालेल्या माहितीवरून असे दिसून आले की व्यवसाय या कारणासाठी सर्वाधिक म्हणजे २६% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी कर्ज घेतलेले आहे . त्यानंतर अनुक्रमे विवाह या कारणासाठी १२%, आजारपण या कारणासाठी ४%, शिक्षण या कारणासाठी २% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये कर्ज घेतलेले आहे .

मुलाखती दरम्यान असे आढळून आले की उत्तरदात्या स्त्रियांच्या पतीचा मुख्य व्यवसाय शेळ्या-मेंढ्यापालन हा असल्याने त्यांना सतत भटकंती करावी लागते . यामध्ये पावसाळ्यात शेळ्या-मेंढ्या दगावल्या, एखाद्या रोगाच्या साथीने मरण पावल्या, चोरीला गेल्या इ . कारणामुळे उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी कर्ज घेतलेले आहे . व्यवसायासाठी कर्ज घेण्याचे जे प्रमाण आहे ते इतर कारणाच्या तुलनेने अधिक आहे . त्यानंतर विवाह करण्यासाठी १२% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये कर्ज घेतले आहे . डी .एड . चे शिक्षण घेण्यासाठी दोन उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये कर्ज घेतले आहे .

यावरून असे म्हणता येईल की उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये विविध कारणांच्या गरजासाठी कर्ज घेतले आहे .

३.१.१९ कर्ज घेण्याचे ठिकाण :

सारणी क्र . ३.१.१९ मध्ये उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी कर्ज कोठून घेतलेले आहे, याचे वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्र. ३.१.१९

कर्ज कोठून घेतलेले आहे.

अ.न.	कर्ज घेण्याचे ठिकाण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	बँक	६	६ %
२	बचत गट	१	१ %
३	पतसंस्था	३७	३७ %
४	नाही	५६	५६ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की ३७% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी पतसंस्थेतून कर्ज घेतलेले आहे. त्यानंतर अनुक्रमे बँकेतून ६% तर बचतगटातून १% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी कर्ज घेतले आहे.

राशिवाडे गावामध्ये वेगवेगळ्या पतसंस्था, बँका आणि बचतगट येथून कर्ज घेतले जाते. मुलाखती दरम्यान असे आढळून आले की धनगर समाजाची स्वतंत्र पतसंस्था आहे. त्यामुळे बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी त्या पतसंस्थेतून कर्ज घेतलेले आहे.

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबाना कर्ज मिळवण्याचा स्रोत सोयीस्कर आहे, असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल.

३.१.२० कर्जाची रक्कम :

सारणी क्र. ३.१.२० मध्ये उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी जे कर्ज घेतलेले आहे, त्या कर्जाची रक्कम किती आहे याचे वर्गीकरण केले आहे.

सारणी क्र. ३.१.२०

कर्जाची रक्कम किती आहे याचे वर्गीकरण

अ.न.	कर्जाची रक्कम	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१०,००० ते १५,०००	२	२ %
२	१५,००१ ते २०,०००	३	३ %
३	२०,००१ ते २५,०००	१०	१० %
४	२५,००१ हून अधिक	२९	२९ %
५	नाही	५६	५६ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की २९% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी २५,००१ हून अधिक कर्ज घेतलेले आहे. त्यानंतर अनुक्रमे १०% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी २०,००१ ते २५,०००, ३% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी १५,००१ ते २०,००० आणि २% उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबानी १०,००० ते १५,००० इतके कर्ज घेतले आहे.

वरील सारणीवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की २५ हजाराहून अधिक कर्जाची रक्कम असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कुटुंबाचे प्रमाण तूलनेने अधिक आहे.

३.१.२१ कौटुंबिक मालकीची जमीन :

सारणी क्र.३.१.२१ मध्ये उत्तरदात्या स्त्रियांची कौटुंबिक मालकीची जमीन आहे किंवा नाही याचे वर्गीकरण केले आहे.

सारणी क्र. ३.१.२१

कौटुंबिक मालकीची जमीन

अ.न.	कौटुंबिक मालकीची जमीन	वारंवारिता	टक्केवारी
१	आहे	१९	१९ %
२	नाही	८१	८१ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांची जमीन नाही तर काही उत्तरदात्या स्त्रियांची जमीन आहे .

मुलाखती दरम्यान असे आढळून आले की ज्यांची कौटुंबिक मालकीची जमीन आहे, त्यामध्ये अनुक्रमे २ उत्तरदात्या स्त्रियांची कौटुंबिक मालकीची जमीन २० ते ४० गुंटे एवढी आहे, १७ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीची जमीन १ ते २० गुंटे एवढी आहे .

वरील सारणीवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांची कौटुंबिक मालकीची जमीन नाही आणि ज्यांची आहे त्यापैकी बहुतांशाकडे अर्धा एकरपेक्षा कमी आहे .

३.१.२२ जमिनीचा प्रकार :

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीचा जमिनीचा प्रकार कोणता आहे . याविषयी माहिती संकलित केली असता असे निदर्शनास आले की १९% उत्तरदात्यांच्या स्त्रियांची कौटुंबिक मालकीची जमीन आहे . त्यामध्ये १३% उत्तरदात्या स्त्रियांची जमीन ही जिरायत प्रकारची आहे तर ६% उत्तरदात्या स्त्रियांची जमीन ही बागायत प्रकारची आहे .

३.१.२३ इतरांच्या शेतामध्ये काम करतात का?

इतरांच्या शेतामध्ये काम करता का? असा प्रश्न उत्तरदात्या स्त्रियांना विचारला असता मिळालेल्या माहितीवरून असे दिसून आले की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया (७३%) या

इतरांच्या शेतात काम करतात तर २७% उत्तरदात्या स्त्रिया या इतरांच्या शेतीमध्ये काम करत नाहीत .

३.१.२४ शेतकामाची मजूरी :

ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया शेतकामासाठी इतरांच्या शेतामध्ये जातात . त्यांना दिवसाची २५रु प्रमाणे शेतकामाची मजूरी मिळते .

३.१.२५ शेतीच्या कामाचे स्वरूप :

ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया इतरांच्या शेतामध्ये काम करण्यासाठी जातात, या कामाचे स्वरूप कसे आहे, याची माहिती संकलित केली . ही माहिती सारणी क्रमांक ३.१.२५ मध्ये वर्गीकृत केले आहे .

सारणी क्रं ३.१.२५

इतरांच्या शेतामध्ये कामाचे स्वरूप

अ.न.	शेतीच्या कामाचे स्वरूप	वारंवारिता	टक्केवारी
१	हंगामी	७२	७२ %
२	वर्षभर	१	१ %
३	नाही	२७	२७ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया इतरांच्या शेतामध्ये काम करतात, त्यापैकी ७२% उत्तरदात्या स्त्रियांचे इतरांच्या शेतातील कामाचे स्वरूप हे हंगामी आहे तर १% उत्तरदात्या स्त्रीचे कामाचे स्वरूप हे वर्षभर आहे .

मुलाखतीदरम्यान उत्तरदात्यांनी संवाद साधताना असे लक्षात आले की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांचे इतरांच्या शेतीतील काम हे हंगामी आहे . म्हणजे वर्षातील काही महिने किंवा महिन्यातील काही दिवस असे आहे . तर वर्षभर कामाचे स्वरूप असणारी उत्तरदाती स्त्री एकच आहे .

बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांचे इतरांच्या शेतामध्ये काम करण्याचे स्वरूप हंगामी आहे . असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

अभ्यासासाठी निवडलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमी अधिक स्पष्ट व्हावी म्हणून वय, शिक्षण, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, कौटुंबिक उत्पन्न या निवडक घटकाच्या माहितीचे स्वतंत्रपणे विश्लेषण केले असता, खालील ठळक बाबी दिसून आल्या .

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या वयोगटाचा विचार करता ३१ ते ४५ या वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३५% इतके आहे . ४६ ते ५५ या वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे १३% इतके आहे . तरूण वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे २० ते २५ वयोगटातील ३१% आणि २६ ते ३० वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण २१% इतके आहे . म्हणजेच तरूण आणि वृद्ध स्त्रियांच्या तुलनेत प्रौढ वयोगटातील उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे .

उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये अशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ७२% इतके आहे . प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण २२%, माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ५% तर उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण १% च आहे . असे दिसून आले . म्हणजेच सद्यस्थितीतही उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे . असे म्हणता येईल .

ग्रामीण भागामध्ये कुटुंबाच्या संरचनेत बदल घडून येत आहे . विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे . तरीदेखील अभ्यासासाठी निवडलेल्या बहुतांशी म्हणजे ५६% उत्तरदात्या स्त्रिया या संयुक्त कुटुंबातील तर ४४% उत्तरदात्या स्त्रिया या विभक्त कुटुंबातील आहेत . असे निदर्शनास आले . तसेच ५२% उत्तरदात्या स्त्रियांचे मध्यम आकाराचे, ४५% उत्तरदात्या स्त्रियांचे लहान आकाराचे, तर ३% उत्तरदात्या स्त्रियांचे मोठे कुटुंब म्हणजे उत्तरदात्यामध्ये संयुक्त कुटुंबाची पार्श्वभूमी लाभलेले उत्तरदाते अधिक प्रमाणात असल्याने मध्यम आकाराच्या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात अधिक आहे, असे म्हणता येईल .

३९% उत्तरदात्या स्त्रियांच वार्षिक उत्पन्न हे १०,००० ते १५,००० या गटातील आहे . त्यानंतर अनुक्रमे १२% उत्तरदात्या स्त्रियांच वार्षिक उत्पन्न १५,००१ ते २०,०००,

३२% उत्तरदात्या स्त्रियांच वार्षिक उत्पन्न २०,००१ ते २५,००० आणि १७% उत्तरदात्या स्त्रियांच वार्षिक उत्पन्न २५,००१ हून अधिक आहे .

विभाग दुसरा

कामाचे स्वरूप

पहिल्या विभागामध्ये अभ्यासासाठी उत्तरदात्या स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक पार्श्वभूमीचे निवडक घटकाच्या माहितीचे विश्लेषण स्वतंत्रपणे केले आहे .

कामाचे स्वरूप या विभागामध्ये मुलाखत अनुसूचीच्या सहाय्याने अभ्यासासाठी निवडलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे व्यवसाय स्विकारण्याचे कारण, शेळ्या-मेंढ्याची संख्या, लोकर कोठून मिळवली जाते, कामाची वेळ, या व्यवसायासाठी वेगळी खोली आहे का? या कामात समाधान वाटते का? घोंगड्याची संख्या, त्या व्यवसायातून मिळणारे मासिक उत्पन्न या व्यवसायाला जोड व्यवसाय, घोंगडी बनवण्याची प्रक्रिया इ . माहिती संकलित केली . संकलित केलेल्या सदर माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण पुढीलप्रमाणे दिले आहे .

३.२.१ व्यवसाय स्विकारण्याचे कारण :

उत्तरदात्या स्त्रिया जो व्यवसाय करतात तो व्यवसाय स्विकारण्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार आहेत . ही माहिती संकलित केली, ही माहिती सारणी क्रमांक ३.२.१ मध्ये वर्गीकृत केली आहे .

सारणी क्र. ३.२.१

व्यवसाय स्विकारण्याच्या कारणांचे वर्गीकरण

अ.न.	व्यवसाय स्विकारण्याच्या कारण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	आर्थिक कारण	७४	७४ %
२	स्वावलंबन	१५	१५ %
३	परंपरेनुसार	११	११ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की व्यवसाय स्विकारण्याच्या कारणामध्ये आर्थिक कारण असलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ७४% इतके आहे . त्यानंतर अनुक्रमे स्वावलंबन हे कारण असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रिया १५%, परंपरेनुसार व्यवसाय स्विकारणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण ११% इतके आहे .

मुलाखतीदरम्यान उत्तरदात्या स्त्रियांशी सवांद साधताना असे दिसून आले की, उत्तरदात्या स्त्रिया जो व्यवसाय करतात त्यामध्ये बहुतांशी स्त्रियांनी कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी कुटुंबाला हातभार लावावा, कुटुंबाच्या ज्या गरजा आहेत त्या पूर्ण व्हायला मदत व्हावी म्हणजेच एकंदरीत असे म्हणता येईल की कुटुंब हे सुरळीतपणे चालावं या आर्थिक कारणासाठी हा व्यवसाय स्विकारलेला आहे .

काही उत्तरदात्या स्त्रियांना असे वाटते की स्वतःची मिळकत असावी, स्वतःजवळ स्वतः कमावलेले पैसे असावेत, स्वतः काहीतरी कराव या कारणासाठी हा व्यवसाय स्विकारलेला आहे . परंतु स्वावलंबनासाठी ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांनी हा व्यवसाय स्विकारलेला आहे त्याचे प्रमाण कमी आहे असे लक्षात येते .

अगदी प्राचीन काळापासून शेळ्या-मेंढ्या पाळणे धनगर समाजात अस्तित्वात आहे . म्हणजेच लोकर कातणे हा उत्तरदात्या स्त्रियांचा व्यवसाय फार पूर्वीपासून चालत आलेला आहे . त्यामुळे मुलाखतीदरम्यान असे आढळून आले की काही उत्तरदात्या स्त्रियांनी परंपरेनुसार हा व्यवसाय स्विकारलेला आहे .

उत्तरदात्या स्त्रियांची व्यवसाय स्विकारण्याची अनेक कारणे असली तरी बहुतांशी स्त्रियांनी आर्थिक कारणासाठी हा व्यवसाय स्विकारलेला आहे . असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.२.२ मेंढ्यांची संख्या आणि लोकर कोठून मिळवली जाते :

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मेंढ्याची संख्या किती आहे आणि लोकर कोठून मिळवली जाते याचे वर्गीकरण सारणी क्रमांक ३.२.२ मध्ये केलेले आहे .

सारणी क्र. ३.२.२

मेंढ्याची संख्या आणि लोकर कोठून मिळवली जाते .

मेंढ्याची संख्या	लोकर कोठून मिळवली जाते		एकूण
	स्वतःच्या मेंढ्याची	विकत आणली जाते	
१० ते २५	०	२	२
२६ ते ५०	२	६६	६८
५१ ते ७५	०	१६	१६
७५ च्या पुढे	१४	०	१४
एकूण	१६	८४	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्याची संख्या २६ ते ५० एवढी आहे . त्यानंतर अनुक्रमे १६ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मेंढ्याची संख्या ५१ ते ७५, १४ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मेंढ्याची संख्या ७५ च्या पुढे आणि २ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मेंढ्याची संख्या १० ते २५ इतकी आहे . बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया लोकर विकत आणतात तर काही उत्तरदात्या स्त्रिया स्वतःच्या मेंढ्याची लोकर वापरतात .

मुलाखती दरम्यान मेंढ्याच्याविषयी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी उत्तरदात्यांशी संवाद साधताना असे दिसून आले की काळी, खडली, बांडी, कसरी, पांढरी अशा वेगवेगळ्या रंगाच्या मेंढ्या असतात . या मेंढ्याची लोकर वर्षातील ऑक्टोबर आणि मे या दोन महिन्यामध्ये काढली जाते एका मेंढीपासून एक पावशर लोकर मिळते . ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्याची संख्या २६ ते ५० इतकी आहे . त्यांना एका कात्रणीवेळेस १२ ते १३ किलो मिळते व दुसऱ्या कात्रणेवेळी १२ ते १३ किलो म्हणजे एका वर्षा त २५ ते २६ किलो लोकर मिळते . तसेच ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्या ५१ ते ७५ इतक्या आहेत . त्यांची एकावेळेस १९ ते २० किलो व दुसऱ्या कात्रणीवेळी १९ ते २० किलो लोकर मिळते . म्हणजे एका वर्षामध्ये ३५ ते ३६ किलो लोकर मिळते .

ही लोकर वर्षभर व्यवसाय करण्यासाठी पुरत नाही . कारण एक घोंगडे तयार होण्यासाठी ४ ते ५ किलो लोकर लागते . २६ ते ५० मेंढ्यांच्या लोकरपासून ६ ते ७ घोंगडी

तर ५१ ते ७५ मेंढ्यांच्या लोकरीपासून ८ ते ९ घोंगडी तयार होतात . त्यामुळे बहुसंख्य उत्तरदात्या स्त्रियांना वर्षभर हा व्यवसाय करण्यासाठी लोकर विकत घ्यावी लागते . ही लोकर धनगर समाजातील ज्या स्त्रिया लोकर व्यवसाय करत नाहीत . (मुख्यतः कर्नाटक भागातील) त्यांची पूर्ण कुटुंबे शेळ्या-मेंढ्या पालनासाठी भटकंतीसाठी जातात . अशा व्यक्तीकडून लोकर विकत आणली जाते .

मुलाखतीदरम्यान असे निदर्शनास आले की अपवादात्मक २ उत्तरदात्या स्त्रिया ज्यांच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्याची संख्या २६ ते ५० आहे . त्यापासून जेवढी लोकर मिळते . तेवढ्याच लोकरीपासून त्या घोंगडी बनवतात .

ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या ७५ च्या पुढे मेंढ्या आहेत . त्या या व्यवसायासाठी स्वतःच्या मेंढ्याची लोकर वापरतात असे दिसून आले .

बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्याची संख्या २६ ते ५० या गटातील असून बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया या आपल्या व्यवसायासाठी लोकर विकत घेतात असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३ . २ . ३ शेळ्यांची संख्या :

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीच्या शेळ्या किती आहेत याचे वर्गीकरण सारणी क्रमांक ३ . २ . ३ मध्ये केले आहे .

सारणी क्रमांक ३ . २ . ३

कौटुंबिक मालकीच्या शेळ्यांच्या संख्येचे वर्गीकरण

अ . न .	शेळ्यांची संख्या	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१० पर्यंत	२	२ %
२	११ ते १५	८४	८४ %
३	१६ ते २०	१४	१४ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की ११ ते १५ शेळ्यांची संख्या असणाऱ्या

उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ८४% इतके आहे . त्यानंतर अनुक्रमे १६ ते २० शेळ्यांची संख्या असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण १४% तर १० पर्यंत शेळ्यांची संख्या असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण २% इतके आहे .

शेळ्या-मेंढ्याच्या कळपामध्ये शेळ्यांचे प्रमाण हे खूप कमी असते . असे संकलित केलेल्या माहितीवरून दिसून आले .शेळीच्या दूधाचा वापर चहामध्ये वापरण्यासाठी किंवा आरोग्यवर्धक पेय म्हणून केला जातो .

कौटुंबिक मालकीच्या शेळ्यांमध्ये ११ ते १५ इतकी शेळ्यांची संख्या असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे . असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.२.४ कुटुंबाचा प्रकार आणि कामाची वेळ

सारणी क्रमांक ३.२.४ मध्ये उत्तरदात्या स्त्रियांची या व्यवसायामधील कामाची वेळ किती आहे आणि कुटुंबाचा प्रकार कोणता आहे, याचे वर्गीकरण केले आहे .

सारणी क्र.३.२.४

कुटुंबाचा प्रकार आणि कामाची वेळ

कुटुंबाचा प्रकार	कामाची वेळ			एकूण
	११ ते ५	२ ते ८	अनिश्चित वेळ	
संयुक्त कुटुंब	२३	२५	८	५६
विभक्त कुटुंब	४	११	२९	४४
एकूण	२७	३६	३७	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की संयुक्त कुटुंबपद्धतीमधील उत्तरदात्या स्त्रिया ५६%, तसेच विभक्त कुटुंबपद्धतीमधील उत्तरदात्या स्त्रियां ४४% आहेत . २७ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ ११ ते ५ आहे . ३६ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ २ ते ८ आहे तर ३७ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ अनिश्चित स्वरूपाची आहे .

मुलाखतीदरम्यान उत्तरदात्याशी संवाद साधताना असे लक्षात आले की ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ अनिश्चित स्वरूपाची आहे . यामधील बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया या विभक्त कुटुंबपद्धती मधील आहेत . घरातील काम, मुलांची जबाबदारी, रोजगारी,

इतर काही काम या कारणांमुळे त्यांची या व्यवसायातील वेळ निश्चित नसते . सकाळी, दूपारी किंवा सायंकाळी या वेळेत उत्तरदात्या स्त्रिया लोकर कातण्याचे काम करतात . कुटुंबाच्या तसेच इतर कामाच्या ओढाताणीमुळे त्यांच्या या व्यवसायातील कामाची वेळ अनिश्चित स्वरूपाची आहे असे दिसून आले .

ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ २ ते ८ आहे, यामधील अधिक स्त्रिया या संयुक्त कुटुंबपद्धतीमधील आहेत असे आढळून आले . कुटुंबातील कामे किंवा इतरांच्या शेतातील कामे आटपून या स्त्रिया लोकर कातण्याचे काम करतात . उत्तरदात्या स्त्रीच्या कुटुंबातील इतर सदस्य स्त्रिया प्रत्येक कामामध्ये हातभार लावत असल्याने २ ते ८ या वेळेत उत्तरदात्या स्त्रिया लोकर कातण्याचे काम करतात .

११ ते ५ या वेळेत काम करणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे . ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया इतरांच्या शेतामध्ये काम करण्यासाठी जात नाहीत, कुटुंबातील किंवा इतर कामाची ओढाताण कमी आहे, अशा उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाची वेळ ही ११ ते ५ अशी आहे . तरीदेखील असे निदर्शनास आले की ११ ते ५ या दरम्यान काही कारणानिमित्त या कामाच्या वेळेत काही अंशी बदल होऊ शकतो .

लोकर कातणे हा कुटुंबातर्गत व्यवसाय असल्याने या व्यवसायाची वेळ उत्तरदात्या स्त्रिया आपल्या सोयीनुसार ठरवतात असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.२.५ उत्तरदात्या स्त्रियांच्या घराच्या खोल्या आणि व्यवसायासाठी वेगळी खोली आहे का?

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या घराच्या खोल्या आणि व्यवसायासाठी वेगळी खोली आहे का ? याविषयी माहिती संकलित केली . संकलित केलेली माहिती सारणी क्र . ३.२.५ मध्ये वर्गीकृत केली आहे .

सारणी क्र. ३.२.५

घराच्या खोल्या आणि व्यवसायासाठी वेगळी खोली

खोल्यांची संख्या	व्यवसायासाठी वेगळी खोली आहे का		एकूण
	होय	नाही	
१	०	१७	१७
२	०	२७	२७
३	१०	३७	४७
४	५	४	९
एकूण	१५	८५	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांची या व्यवसायासाठी वेगळी खोली नाही तर काही उत्तरदात्या स्त्रियांची या व्यवसायासाठी स्वतंत्र खोली आहे .

मुलाखतीदरम्यान उत्तरदात्यांच्या व्यवसायामधील घोंगडी तयार होण्यापूर्वीची प्रक्रिया पाहताना असे दिसून आले की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांच्याकडे या व्यवसायासाठी स्वतंत्र खोली नाही . सर्वसाधारणपणे उत्तरदात्या स्त्रियांमध्ये संयुक्त कुटुंबाची पार्श्वभूमी लाभलेले उत्तरदाते अधिक प्रमाणात असल्याने मध्यम आकाराच्या कुटुंबाचे प्रमाण अधिक आहे . पण खोल्यांचा विचार करता १ खोली असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रिया १७ आहेत, २ खोली असणाऱ्या २७, ३ खोली असणाऱ्या ४७, ४खोली असणाऱ्या ९ उत्तरदात्या स्त्रिया आहेत .

त्यामुळे यामधील बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया या व्यवसायासाठी राहत्या घरातील ज्या खोल्या आहेत त्या खोल्यामधील एखादी वापरातील खोली घ्यावी लागते .

ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांकडे व्यवसायासाठी वेगळी खोली आहे . अशा उत्तरदात्या स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आहे . ज्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या घराच्या ४ आहेत . त्यातील १ स्वतंत्र खोली या व्यवसायासाठी वापरतात . तसेच ३ खोल्या पण घरामध्ये वर्दळ कमी अशा १० उत्तरदात्या स्त्रियांनी तिसरी खोली या व्यवसायासाठी स्वतंत्र खोली म्हणून वापरली आहे .

वरील सारणीवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांकडे या व्यवसायासाठी स्वतंत्र खोली नाही .

३.२.६ घोंगड्यांची संख्या :

उत्तरदात्या स्त्रियांनी लोकर कातल्यानंतर जी घोंगडी विणून मिळतात अशी एका महिन्यात किती घोंगडी तयार होतात याचे वर्गीकरण सारणी क्र. ३.२.६ मध्ये केले आहे .

सारणी क्र. ३.२.६

घोंगड्यांच्या संख्येचे वर्गीकरण

अ.न.	घोंगड्यांची संख्या	वारंवारिता	टक्केवारी
१	३ ते ४	२८	२८ %
२	५ ते ६	५८	५८ %
३	७ ते ८	१४	१४ %
	एकूण	१००	१०० %

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की ५८% उत्तरदात्या स्त्रियांची एका महिन्यात ५ ते ६ घोंगडी तयार होतात, २८% उत्तरदात्या स्त्रियांची ३ ते ४ आणि १४% उत्तरदात्या स्त्रियांची ७ ते ८ घोंगडी तयार होतात .

बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांची ५ ते ६ (एका महिन्यात) घोंगडी तयार होतात . असा वरील सारणीवरून निष्कर्ष काढता येईल .

३.२.७ मासिक उत्पन्न आणि कामामध्ये समाधान

उत्तरदात्या स्त्रियांना या व्यवसायातून मासिक उत्पन्न किती मिळते? आणि या कामामध्ये समाधान वाटते का? याविषयी माहिती संकलित केली . ही संकलित केलेली माहिती सारणीक्रमांक ३.२.७ मध्ये वर्गीकृत केली आहे .

सारणी क्र. ३.२.७

मासिक उत्पन्न आणि कामामध्ये समाधान

अ. न.	मासिक उत्पन्न	कामामध्ये समाधान			एकूण
		होय	नाही	काही प्रमाणात	
१	३०० ते ६००	२ (७.१४)	७ (२५)	१९ (६७.८६)	२८
२	६०१ ते ८००	८ (१३.७९)	२ (३.४५)	४८ (८२.७६)	५८
३	८०१ ते १०००	१४ (१००)	०	०	१४
	एकूण	२४	९	६७	१००

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांचे मासिक उत्पन्न रू ६०१ ते ८०० इतके आहे. त्यानंतर अनुक्रमे २८ उत्तरदात्या स्त्रियांचे रू. ३०० ते ६०० आणि काही उत्तरदात्या स्त्रियांचे रू ८०१ ते १००० पर्यंत आहे.

बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांना कामामध्ये काही प्रमाणात समाधान वाटते. २४ उत्तरदात्या स्त्रियांना समाधान वाटते. तर काही उत्तरदात्या स्त्रियांना कामामध्ये समाधान वाटत नाही.

रू ६०१ ते ८०० मासिक उत्पन्न असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांना काही प्रमाणात समाधान वाटते. रू. ८०१ ते १००० मासिक उत्पन्न असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांना समाधान वाटते तर रू. ३०० ते ६०० मासिक उत्पन्न असणाऱ्या उत्तरदात्या स्त्रियांना कामामध्ये समाधान वाटत नाही अशा उत्तर देण्याच्या स्त्रियांची संख्या इतर वर्गापेक्षा टक्केवारीने जास्त आहे.

३.२.८ या व्यवसायाला जोड व्यवसाय :

या व्यवसायाला जोड व्यवसाय म्हणून उत्तरदात्या स्त्रिया कोणते काम करतात याविषयी माहिती संकलित केल्यानंतर असे दिसून आले की बहुतांशी म्हणजे ७३% उत्तरदात्या

स्त्रिया या मोलमजुरी करतात त्यानंतर अनुक्रमे १५% उत्तरदात्या स्त्रिया या शेती आणि १२% उत्तरदात्या स्त्रिया या कोणताच जोडव्यवसाय करत नाहीत .

ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया या व्यवसायाला जोडकाम म्हणून मोलमजुरी करतात त्यांच्या या कामाचे स्वरूप हंगामी आहे . म्हणजेच उत्तरदात्या स्त्रिया वर्षातील काही महिन्यातील १० ते १५ दिवस इतरांच्या शेतामध्ये मजुरी करण्यासाठी जातात . त्यांच्या या कामाची वेळ वेगवेगळी आहे .

या व्यवसायाला हा जोडव्यवसाय म्हणून का करता असा प्रश्न विचारला असता, कौटुंबिक चरितार्थ चांगल्या पद्धतीने चालावा म्हणून हे काम करतो अशी माहिती उत्तरदात्या स्त्रियांकडून मिळाली .

लोकर व्यवसायासोबत जोडकाम म्हणून मोलमजुरी करताना जीवन हे फक्त कामाने व्यापलेले आहे, असे मत बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रियांनी मांडले . उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कौटुंबिक मालकीची जमीन पाहता अत्यल्प उत्तरदात्या स्त्रियांची जमीन आहे . या जमिनीचे क्षेत्रफळ हे कमी तसेच यामध्ये जिरायत प्रकारची जमीन अधिक असल्याने बहुतांशी वेळ लोकर व्यवसायात घालवतो असे या उत्तरदात्या स्त्रियांनी सांगितले .

ज्या उत्तरदात्या स्त्रिया जोडकाम म्हणून कोणतेच काम करत नाहीत . अशा उत्तरदात्या स्त्रियांवर कौटुंबिक ओढाताण कमी असल्याचे मुलाखतीदरम्यान आढळून आले .

बहुतांशी उत्तरदात्या स्त्रिया या व्यवसायाला जोडकाम म्हणून मजुरी करतात असा निष्कर्ष काढता येईल .

उत्तरदात्या स्त्रियांची काम करण्याची प्रक्रिया :

१ . मेंढ्याची लोकर काढणे :

मेंढ्यांच्यामध्ये काळी, खडली, बांडी, कसरी, पांढरी अशा वेगवेगळ्या रंगाच्या मेंढ्या एकत्र असतात . त्या मेंढ्यांना चरण्यासाठी जेव्हा रानावनात किंवा ठिकठिकाणी नेले जाते, त्यावेळी रानावनातील किंवा इतर ठिकाणची धूळ त्या मेंढ्यांच्या लोकरीमध्ये साचली

जाते . त्यामुळे या मेंढ्यांना वर्षातील ऑक्टोबर, फेब्रुवारी आणि मे या तीन महिन्यामध्ये धुतले जाते . तसेच वर्षातील ऑक्टोबर आणि मे या दोन महिन्यात मेंढ्यांची लोकर काढली जाते .

२ . लोकर निवडणे :

काळ्या, खडक्या, बांड्या, कसऱ्या, पांढऱ्या रंगाच्या मेंढ्या एकत्र असतात ज्यावेळी त्यांना धूऊन त्यांची लोकर काढली जाते . त्यावेळेस काळी, खडली, बांडी, कसरी, पांढरी लोकर एकत्र मिसळली जाते म्हणून सुरवातीस या सर्व रंगाची लोकर निवडली जाते म्हणजे प्रत्येक रंगाची लोकर वेगवेगळी केली जाते .

३ . लोकर पिंजणे :

लोकर निवडल्यानंतर ती पिंजण्यासाठी दिली जाते . लोकर पिंजण्याचे मशीन असते . लोकर पिंजण्याच्या मशीनचे दोन प्रकार आहेत . काही ठिकाणी लोकर पिंजण्यासाठी ५ रू घेतात तर काही ठिकाणी त्या लोकर पिंजण्यासाठी मशीनवर स्त्रिया स्वतः लोकर पिंजतात जिथे त्यांना १ किलो लोकर पिंजण्यापाठीमागे ३ रू द्यावे लागतात . या संशोधन अभ्यासामधील उत्तरदात्या स्त्रिया या १ किलो लोकर पिंजण्यापाठीमागे ५ रू देतात .

४ . रहाटावर कातणे :

रहाट हे पारंपरिक साधन आहे . लोकर पिंजून आणल्यानंतर ती लोकर रहाटावर कातली जाते . त्या रहाटावर दोन प्रकारचे सूत काढले जाते . मोठे सूत आणि लहान सूत यापैकी मोठे सूत हे घोंगडे तयार करण्यासाठी काढले जाते . रहाटावर लोकर कातल्यानंतर जे सूत तयार होत त्या सूताची गोल बिटकी तयार केली जाते .

५ . साळ :

साळ हे पारंपरिक साधन आहे . सूताची गोल बिटकी केलेली असते . ते सूत साळेला लादून ताण काढला जातो . म्हणजेच लोकर पिंजून आणल्यानंतर ती लोकर रहाटावर कातल्यानंतर जे सूत तयार होत त्या सूताची बिटकी तयार करून ती हळूहळू साळेवर उकलली जाते .

सणगराकडे देणे :

धनगर स्त्रिया चरख्यावर लोकर कातून सूताची गूंडी आणि ताणा सणगराकडे देतात . सणगर १४ फूट लांबीचा ताणा सोडतात . २८० धागा सोडून त्याचा एक गट्टा करून परत एक एक धागा सुट्टा करून काठीमध्ये अडकवून लांब करतात . नंतर त्यांना चिंचूक्याची खळ लावतात . त्यांना वाळवतात . नंतर त्या धाग्यांना मागावर घेतात . मागाचे साहित्य जोडून धाग्यांना विणायला सुरूवात करतात .

मागाचे साहित्य - तुरय, जतार, मिरी, डिरा, दोन लोखंडी सळ्या, जतारला तीन मणि लागतात, दोरखंड हे साहित्य घोंगडी विणण्यासाठी लागते .

अशाप्रकारे मेंढ्यांना धूवून लोकर काढणे, निवडणे, पिंजणे, लोकर रहाटावर कातणे व त्यानंतर त्या सूताचा साळेवर ताणा काढणे या प्रक्रियानंतर जो ताणा काढला जातो त्या ताण्याचे घोंगड्यात रूपांतर करण्यासाठी तो ताणा सणगर या व्यक्तीकडे दिला जातो . घोंगडे विणण्याची सणगराला रू . १०० ते ११० द्यावे लागतात .

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या स्वतःच्या २५ ते ५० मेंढ्याची लोकर ही २५ ते २६ किलो तर ५१ ते ७५ मेंढ्यांची ३५ ते ३६ किलो एवढी वर्षाभरात लोकर मिळते . ती संपल्यानंतर उत्तरदात्या स्त्रियांना लोकर विकत आणावी लागते . १ किलो लोकरीची बाजारभावाप्रमाणे १५, २०, २५ रूपये अशी किंमत आहे . एक घोंगडे तयार करण्यासाठी ४ ते ५ किलो लोकर लागते . ती लोकर पिंजण्यासाठी १ किलो पाठीमागे ५ रू घेतात . एका घोंगड्यासाठी २० ते २५ रू लागतात . एक घोंगडे तयार होईपर्यंत किंवा घोंगडे बनवण्यापूर्वी च्या वरील प्रक्रियांना सर्वसाधारणपणे ३ ते ४ किंवा ५ ते ६ दिवस लागतात . एका घोंगड्यापाठीमागे सर्वसाधारण १०० ते १२० रू .नफा मिळतो . १५० रू .नफा देखील मिळू शकतो असे उत्तरदात्या स्त्रियांना सांगितले .

सर्वसामान्यपणे लोकरीपासून स्वेटर, शाल, गालिचे, घोंगडी, जेन बनविले जातात . उत्तरदात्या स्त्रियांना घोंगडी बनवण्यासाठी लोकरीपासून सूत करण्याचे कौशल्य अवगत आहे .

घोंगड्या उबदार असल्यामुळे थंडीत पांघरण्यासाठी, पावसाळ्यात पावसापासून बचाव करण्यासाठी, उन्हाळ्यात अंथरण्यासाठी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो .

काळी, पांढरी, कसरी आणि मिश्र रंगाची असे घोंगड्याचे चार प्रकार आहेत .

पांढरी बकरी कमी असतात . त्यामुळे पांढऱ्या घोंगड्याचे प्रमाण तूलनेने कमी आहे . तसेच पांढरे घोंगडे हे मऊ आणि ऊबदार असल्याने पांढऱ्या घोंगड्याचा भाव रू . ४०० ते ५०० पर्यंत आहे . काळ्या घोंगड्याचा भाव रू . ३०० ते ३५० आहे तर कसऱ्या घोंगड्याचा भाव हा रू . २५० ते ३०० पर्यंत आहे .

अभ्यासासाठी निवडलेल्या उत्तरदात्या स्त्रियांच्या कामाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट व्हावे म्हणून या विभागात उत्तरदात्या स्त्रियांचे व्यवसाय स्वीकारण्याचे कारण, त्यांच्या कामाची वेळ, एकंदरीत त्यांच्या कामाची पद्धत, त्यांना मिळणारे मासिक उत्पन्न या निवडक घटकांच्या माहितीचे स्वतंत्रपणे विश्लेषण केले असता उत्तरदात्या स्त्रिया आपली व्यावसायिक भूमिका कशा प्रकारे पार पाडतात हे अधिक स्पष्ट होते .

मुलाखत पत्रिकेच्या सहाय्याने संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण उत्तरदात्या स्त्रियांची सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी, उत्तरदात्या स्त्रियांचे कामाचे स्वरूप या दोन विभागात करण्यात आले . यावरून उत्तरदात्या स्त्रियांची सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी कशी आहे . तसेच उत्तरदात्या स्त्रियांचे कामाचे स्वरूप कसे आहे हे स्पष्ट होते .